

Mateusz Walasek*

IDEE LIBERALNE W POLSKIEJ MYŚLI EKONOMICZNEJ PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ DO LAT 70. XX WIEKU

LIBERAL IDEAS IN POLISH ECONOMIC THOUGHT AFTER WORLD WAR TWO UNTIL 1970S.

Abstract

The essay shows how in the era of central planning ideology, Polish economists expressed the conviction of the need to respect certain ideas of liberal economics. In the first part we present ideas of Adam Krzyżanowski and Edward Taylor – writers who were active before the war and were able to continue their work in early post-war period. In the next part it has been shown views of authors taking part in discussion about Central Board of Planning and in discussion about the law of value. Czesław Bobrowski, Włodzimierz Brus, Jan Mujżel, Józef Popkiewicz, Stefan Kurowski postulated implementation of market mechanism to planed economy, but in practice never propagated abandon of central planning nor privatization of production resources.

Słowa kluczowe: liberalizm, historia myśli ekonomicznej, mechanizm rynkowy, gospodarka socjalistyczna

Numer klasyfikacji JEL: B29

1. Problemy z propagowaniem idei liberalnych w okresie po II wojnie światowej

W dotychczasowych opracowaniach naukowych często występuje przekonanie o marginalności liberalizmu w Polsce¹. Opinie o braku obecności liberalizmu w pol-

* Mgr, Uniwersytet Łódzki

¹ B. Sobolewska, M. Sobolewski, *Myśl polityczna XIX i XX w. Liberalizm*, PWN, Warszawa 1978, s.23.; J. Szacki, *Liberalizm po komunizmie*, Znak, Kraków, 1994, s. 58.; M. Janowski *Główne tendencje polskiego liberalizmu w latach 1815-1914* [w:] Roman Benedykciuk, Ryszard Kołodziejczyk (red.) *Tradycje liberalne w Polsce*, Wydawnictwo DiG, Warszawa, 1993, s.5. Z opiniami tymi polemizuje K. Rogaczewska, *Ekonomiczny wymiar polskiego liberalizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 2011, s. 12.

skiej myśli ekonomicznej są formułowane w szczególności do okresu od końca II wojny światowej do schyłku lat 70. XX wieku². Przekonanie takie może wynikać z ograniczania się do analizowania prac tych autorów, którzy przedstawiali spójny system poglądów liberalnych obejmujący wiele aspektów rzeczywistości społecznej. Takich autorów było w historii polskiej myśli ekonomicznej istotnie niewielu, a w okresie trzydziestu lat po zakończeniu II wojny światowej prezentowanie spójnego systemu poglądów liberalnych było praktycznie niemożliwe. Nie oznacza to jednak, że w oficjalnym obiegu wydawniczym brak było wystąpień, których autorzy prezentowali liberalne podejście do pewnych aspektów gospodarki. Autorzy ci niejednokrotnie dopuszczali także wiele działań nie mieszczących się w liberalnym kanonie. Wynikało to w znacznej mierze ze świadomości tego, że warunki ekonomiczne i społeczne w Polsce po zakończeniu II wojny światowej odbiegały od tych, które panowały w krajach, w których ten kanon powstawał.

Warunki, które zaistniały w Polsce po II wojnie światowej były wyjątkowo niesprzyjające dla rozwoju liberalnej myśli ekonomicznej. Sprawujący władzę zaczęli wprowadzać model gospodarczy oparty o centralne planowanie i społeczną własność środków produkcji. Diametralnej zmianie uległy też stosunki własności. Zakłady zatrudniające $\frac{3}{4}$ pracujących w przemyśle zostały upaństwowione już w 1945 r. jako własność ponemiecka (czyli praktycznie wszystkie przedsiębiorstwa na Ziemiach Zachodnich), kolaborantów lub niczyja (terminem tym obejmowano przedsiębiorstwa należące do ofiar wojny, głównie Żydów) względnie należące do rodzajów przedsiębiorstw ulegających bezwzględnemu upaństwowieniu. Jeszcze przed stworzeniem aktów ustawowych sektor państwowy zapewnił sobie w przemyśle dominującą pozycję³. Co prawda odmienna sytuacja występowała w rolnictwie i handlu, ale sytuacja ta w przypadku handlu okazała się krótkotrwała. W warunkach tych niesłuchanie zawęziło się pole do uwag krytycznych pod adresem zaangażowania państwa w gospodarkę.

W dyskusji prowadzonej w końcu 1945 r. na forum Krajowej Rady Narodowej nad projektem ustawy o przejęciu na własność podstawowych gałęzi gospodarki narodowej zgłaszano jedynie postulaty wyłączenia spod nacjonalizacji przedsiębiorstw mających od 50 do 100 pracowników oraz przekazania znacjonalizowanych przedsiębiorstw także spółdzielniom i samorządowi lokalnemu. Pierwszy postulat nie został zrealizowany, ale dotyczył i tak zakładów wytwarzających jedynie kilka procent produkcji przemysłowej⁴. Drugi mimo zawarcia stosownych przepisów w ustawie pozostał w praktyce martwy. Dyskusja dowodziła, że żadna z sił funkcjonujących w oficjalnym życiu politycznym, nawet opozycyjne

² J. Szacki, op. cit., s. 65; Z. Drozdowicz, *Liberalizm społeczno-filozoficzny i jego przesłanie* [w:] Waław Jarmołowicz, Katarzyna Szarzec (red) *Liberalne przesłanki polskiej transformacji gospodarczej*, PWE, Warszawa 2011, s. 29.

³ T. Kowalik, *Spory o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944-48*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1980, s. 28.

⁴ Ibidem, s. 42.

Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL), nie kwestionowała nacjonalizacji znacznej części przemysłu. Natomiast w przeciwieństwie do Polskiej Partii Robotniczej (PPR) PSL proponowało gospodarkę wielosektorową, bez monopolu państwa w dziedzinie własności, z silną pozycją sektora spółdzielczego. Podobne postulaty pojawiały się także w kręgach Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS)⁵. PPS w swoich wystąpieniach przeciwstawiających się stanowisku PPR odgrywała de facto rolę partii opozycyjnej⁶. Były też przypadki sprzeciwu wobec arbitralnej nacjonalizacji całych branż niezależnie od wielkości przedsiębiorstw, jak miało to miejsce w przypadku poligrafii⁷. Trudno uznawać zwolenników gospodarki wielosektorowej za liberałów gospodarczych, ale należy odnotować te wystąpienia jako głosy przeciw dominującej pozycji państwa w gospodarce, w szczególności, że wystąpienia na rzecz spółdzielczości w pierwszych latach powojennych można odczytywać jako głosy na rzecz rzeczywistej spółdzielczości, nie jej zdominowanej przez państwo formy, która funkcjonowała w latach późniejszych.

2. Autorzy kontynuujący działalność przedwojenną

Nowe władze pragnąc pozyskać najszersze poparcie społeczne w krótkim okresie po zakończeniu wojny pozostawiały jeszcze pewien margines swobód. Dlatego polscy ekonomiści, którzy przeżyli wojnę, mieli jeszcze możliwość, aczkolwiek ograniczoną, wypowiedzenia się w duchu innym niż marksizm. Były dopuszczalne w debacie publicznej głosy stające w obronie drobnej własności prywatnej, czy też na rzecz ograniczenia wpływu państwa na gospodarkę. Do około 1949 roku istniała możliwość przekazywania pewnych treści liberalnych⁸, z której korzystali przede wszystkim tacy ekonomiści, jak Adam Krzyżanowski⁹, Edward

⁵ Ibidem, s. 49; C. Bobrowski, *Wspomnienia ze stulecia*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1985, s.150.

⁶ Jan Drewnowski, *Autobiografia*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, Instytut Historii Nauki PAN, Warszawa 1990, nr 4.

⁷ Tadeusz Kowalik, op.cit., s. 47.

⁸ Jako moment graniczny swobody debaty w odniesieniu do Szkoły Głównej Handlowej Jan Drewnowski wskazuje wrzesień 1949r. W tym momencie dotychczasową uczelnię prywatną, której kadra cieszyła się względną swobodą badań, upaństwowiono, zmieniono nazwę oraz wprowadzono liczne zmiany organizacyjne i personalne, które przyczyniły się do stalinizacji uczelni. Podobne zmiany zaszły także w tym okresie na innych polskich uczelniach. [za Jan Drewnowski op.cit.]

⁹ Adam Krzyżanowski (1873-1963) profesor ekonomii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Początkowo dał się poznać jako specjalista od ekonomiki rolnictwa. Potem skoncentrował się na ekonomii politycznej. Od 1912 szefował katedrze ekonomii politycznej i skarbowości na UJ. Najważniejsze dzieła Krzyżanowskiego to *Rolnictwo wobec polityki handlowej* (1901), *Teoria Malthusa* (1908), *Pieniądz* (1911), *Gospodarka wojenna* (1918), *Założenia ekonomiki* (1919), *Nauka o pieniądzu i kredycie* (1919), *Nauka skarbowości* (1923), *Polityka i gospodarstwo* (1931), *Dolar i złoty* (1936), *Wiek XX* (1947), *Chrześcijańska moralność polityczna* (1948). Oprócz działalności naukowej ...

Taylor¹⁰ i Edward Lipiński¹¹. W okresie krótko po wojnie powstały dwie prace Krzyżanowskiego *Wiek XX* i *Chrześcijańska moralność polityczna*. Pierwsza z tych prac jest opisem historii politycznej i gospodarczej pierwszej połowy XX

... rozwinął działalność publicystyczną. Stał się w okresie międzywojennym najbardziej reprezentatywnym przedstawicielem myśli liberalnej w Polsce. Zdobył wielką popularność – także wśród przeciwników – jako polityczny i ekonomiczny liberał. Był również doradcą rządowym, brał udział w rokowaniach w sprawie pożyczek rządu amerykańskiego i przewodniczył Komisji Podatkowej przy Ministrze Skarbu. Uczestniczył aktywnie w życiu politycznym kraju – po przewrocie majowym związał się z obozem sanacyjnym. W 1928 r. został wybrany do sejmu z ramienia BBWR-u. Mandat złożył 3 lata później pod wpływem procesu brzeskiego i od tego czasu podjął krytykę sanacji. Po wkroczeniu Niemców został aresztowany wraz z innymi profesorami uczelni krakowskich i do lutego 1940 r. przebywał w obozie koncentracyjnym. Następnie uczestniczył w tajnym nauczaniu. Po zakończeniu wojny wznowił pracę naukową na UJ. Podjął też działalność polityczną będąc posłem do Krajowej Rady Narodowej i na Sejm z ramienia Stronnictwa Demokratycznego. W końcu 1948 r. został przeniesiony na emeryturę, zaś w połowie następnego roku składając mandat poselski wycofał się z życia publicznego. Nie zaprzestał jednak pracy naukowej, chociaż jego zainteresowania skoncentrowały się na zagadnieniach historycznych. Pozbawiony możliwości publikowania tworzył prace, które zostały wydane już po jego śmierci na emigracji jak *Dzieje Polski* lub po przemianach demokratycznych w Polsce jak *Raj doczesny komunistów – praca o historii Rosji*, która na publikację musiała czekać 55 lat. [za A. Lityńska, *Krakowscy twórcy polskiej myśli ekonomicznej*. Adam Krzyżanowski – wybitny ekonomista krakowski, PTE, Kraków 1988]

¹⁰ Edward Taylor (1884-1964) absolwent i doktorant na Uniwersytecie Jagiellońskim. Profesor ekonomii politycznej i skarbowości na Uniwersytecie Poznańskim a później na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Najważniejsze prace Taylora to: *Statyka i dynamika w teorii ekonomii* (1919), *Inflacja polska* (1926), *Wstęp do ekonomiki* (1936, 1938), *Teoria produkcji* (1947) i *Historia rozwoju ekonomiki* (1957, 1958). W zakresie zainteresowań naukowych E. Taylora leżała teoria ekonomii ze szczególnym uwzględnieniem teorii produkcji oraz teorii pieniądza i kredytu. Interesował się też historią myśli ekonomicznej i problematyką spółdzielczości. [za T. Kowalik, *Historia ekonomii w Polsce 1864-1950*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław 1992.]

¹¹ Edward Lipiński (1888-1986) studiował w Lipsku i Zurychu. Nie uzyskał jednak żadnego stopnia naukowego. Pracował w bankowości, szkolnictwie i służbach statystycznych. W 1923r. rozpoczyna wykładanie na Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie. W 1929r. zostaje profesorem zwyczajnym tej uczelni. W 1928 r. stworzył Instytut Badania Koniunktury Gospodarczych i Cen. Kierował nim do 1939 r. Po 1945 r. reaktywuje go pod nazwą Instytutu Gospodarstwa Narodowego. Od 1929r. był redaktorem naczelnym kwartalnika „*Ekonomista*”. W okresie okupacji hitlerowskiej kieruje I Miejską Szkołą Handlową, która była ośrodkiem tajnego nauczania ekonomii. Po wojnie wraca na stanowisko profesora w SGH (w 1949 r. przemianowanej na SGPiS). W 1950 r. zostaje przeniesiony na Uniwersytet Warszawski. Od wczesnej młodości sympatyzował z ruchem lewicowym, w szczególności z PPS. Wstąpił do tej partii w 1946 r. Po zjednoczeniu partii robotniczych był członkiem PZPR. Nie cieszył się jednak zaufaniem władz. Pod koniec życia związał się z opozycją demokratyczną. Najważniejsze prace to: *Merkantylizm i początki szkoły klasycznej*. *Wybór pism ekonomicznych XVI i XVII wieku* (1952), *Poglądy ekonomiczne Mikołaja Kopernika* (1955), *Studia nad historią polskiej myśli ekonomicznej* (1956), *Teoria ekonomii i aktualne zagadnienia gospodarcze* (1961), *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870* (1968), *Problemy, pytania, wątpliwości. Z warsztatu ekonomisty* (1981). Był autorem licznych artykułów na łamach wielu czasopism. Na szczególną uwagę zasługują jego artykuły w „*Ekonomiście*”. W pracy naukowej koncentrował się na zagadnieniach koniunktury, polityki ekonomicznej, teorii ekonomii oraz historii myśli ekonomicznej. W roku 1949 przeszedł na wykładanie ekonomii marksistowskiej, ale pozostawał krytyczny wobec wielu aspektów funkcjonowania ówczesnego systemu gospodarczego. Słynął jako bardzo dobry dydaktyk i organizator pracy naukowo badawczej. [za J. Nowicki, *Luminarze polskiej teorii ekonomii XX wieku*, PWN, Warszawa 1989.]

wieku wraz z licznymi odniesieniami do wieku XIX. W tych odniesieniach Krzyżanowski zawarł pochwałę systemu opartego o liberalizm gospodarczy i demokrację parlamentarną¹². Opisuując historyczne już stosunki gospodarcze przedstawiał wiele pozytywnych opinii o roli własności prywatnej. Podkreślał, że stanowi ona podstawę wolności oraz że rozwinięta własność prywatna wpływa na patriarchalny stosunek przedsiębiorców do robotników, co znajduje wyraz w działaniach socjalnych realizowanych w oparciu o fundusze właścicieli przedsiębiorstw¹³. Co więcej, na ile to było możliwe ze względu na cenzurę, krytykował wprowadzane ówczesnie przez państwo ograniczenie wolności gospodarczych, przejęcie przez państwo kontroli nad gospodarką i działalnością społeczną czy też upaństwowienie banków i firm ubezpieczeniowych¹⁴. Powołując się na przykłady historyczne, podkreślał, że demokracja i wolny rynek sprzyjają dobrobytowi społeczeństwa. Wskazywał też na wzajemne uwarunkowanie stosunków politycznych i moralności¹⁵. Ten ostatni temat mistrz szkoły krakowskiej kontynuował w wydanej w 1948 r. pracy zatytułowanej *Chrześcijańska moralność polityczna*. W tej pracy podsumował swoje badania nad gospodarką uwzględniające też kontekst społeczny, polityczny i historyczny. Wskazał system moralności chrześcijańskiej jako właściwy dla osiągnięcia postępu zarówno w sensie duchowym jak i materialnym¹⁶. Dowodził, że nie ma sprzeczności pomiędzy chrześcijaństwem i liberalną demokracją podkreślając, że wspólnym elementem tych systemów jest uznanie ludzi za wolnych i równych¹⁷. Stwierdzał, iż demokracja ustrojów państwowych spletała się z rozwojem własności prywatnej. Z pewnymi obawami zauważał dokonujące się ówczesnie znaczne ograniczenie własności prywatnej na rzecz publicznej¹⁸. Poruszył też kwestię naturalnych uwarunkowań procesów ekonomicznych, tkwiących w jednostkach ludzkich, wskazując na zgodność instytucji gospodarki wolnorynkowej z psychicznymi i moralnymi preferencjami człowieka¹⁹.

Drugim wybitnym przedstawicielem myśli liberalnej okresu międzywojennego, który kontynuował działalność naukową i dydaktyczną po II wojnie światowej, był Edward Taylor. W 1947 roku Taylor wydał napisaną w czasie wojny pracę *Teoria produkcji*, w której akcentował wagę zgodności systemu gospodarczego z charakterem, kulturą i wiedzą danego społeczeństwa oraz systemem sprawowania władzy²⁰. W pracy tej Taylor przedstawiał porównania różnych systemów

¹² A. Krzyżanowski, *Wiek XX*, Wydawnictwo Eugeniusza Kuthana, Warszawa-Kraków 1947, s.36.

¹³ Ibidem, s. 44.

¹⁴ Ibidem, s. 46.

¹⁵ Ibidem, s. 23.

¹⁶ A. Krzyżanowski, *Chrześcijańska moralność polityczna*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2002, s. 109.

¹⁷ Ibidem, s. 236.

¹⁸ Ibidem, s. 265.

¹⁹ Ibidem, s. 347.

²⁰ E. Taylor, *Teoria produkcji*, Wydawnictwo Kazimierza Rutkiego, Warszawa-Lódź 1947, s. 371.

ekonomicznych i wskazywał na zalety systemów opartych o demokrację i gospodarkę wolnorynkową. Krytycznie podchodził do ograniczania wolności gospodarczej poprzez wprowadzanie gospodarki planowej i opowiadał się za ustrojem „indywidualistyczno-kompetytywnym” opartym o aktywność gospodarczą jednostek i wolną konkurencję²¹. Stwierdzał, że najwyższą stosunkowo produktywność może zapewniać ustrój, w którym zasadniczą formą własności środków produkcji i trwałych dóbr konsumpcyjnych jest własność prywatna²². Tego rodzaju stwierdzenia obudowane pewnymi zastrzeżeniami nie wykluczającymi sensu istnienia własności państwowej były jeszcze możliwe w pierwszych latach powojennych.

Wprowadzany przez nowe władze system gospodarczy oparty o zasady centralnego planowania i uspołecznienie środków produkcji był zaprzeczeniem liberalnych ideałów. Totalitarny system bardzo szybko rozciągnął swe wpływy na sferę naukową i nawet refleksja teoretyczna nad funkcjonowaniem gospodarki w duchu innym niż marksistowski stała się niemożliwa. Adam Krzyżanowski, Edward Taylor zostali odsunięci od nauczania, a Edward Lipiński przeszedł na pozycje marksistowskie.

3. Dyskusja o Centralnym Urzędzie Planowania

Wstępem do wprowadzenia dominacji ekonomii marksistowskiej stała się dyskusja o Centralnym Urzędzie Planowania (CUP). Instytucja ta była już wcześniej obiektem krytyki ekonomistów związanych z PPR w okresie tzw. „bitwy o handel”²³. W 1947r. kierownictwo PPR planowało pod pretekstem walki ze spekulacją podjąć działania na rzecz eliminacji prywatnych przedsiębiorstw handlowych i podporządkowania spółdzielczości handlowej władzy państwowej oraz rozwoju państwowych przedsiębiorstw handlowych. Działaniom tym usiłowali się w części przeciwstawić ekonomiści związani z PPS i CUP przede wszystkim domagając się rozwoju sektora autentycznej spółdzielczości w handlu²⁴. Ekonomiści związani z PPS i CUP nie mogli skutecznie przeciwstawić się programowi „bitwy o handel”, ale podjęli publicznie krytykę licznych jego aspektów²⁵. Nie można traktować głosów na rzecz uspołecznienia jako głosów wynikających z przekonań liberalnych, ale są one godne odnotowania jako ostatnie na długi czas głosy przeciwstawiające się monopolowi państwa w kolejnych sektorach gospodarki.

W dniach 18 i 19 lutego 1948 r. doszło do debaty, w trakcie której ekonomiści związani z PPR i z Hilarym Mincem zarzucili Centralnemu Urzędowi Planowania

²¹ T. Kowalik, *Historia ekonomii w Polsce 1864-1950*, ed.cit., s. 164.

²² E. Taylor, op.cit., s. 8.

²³ C. Bobrowski, op.cit., s. 188.

²⁴ T. Kowalik, *Spory o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944-48*, ed.cit., s. 63.

²⁵ Ibidem, s. 63.,

błędy w przygotowaniu planu gospodarczego na 1948 r. W trakcie tej debaty miał miejsce spór, w którym uczestniczyli z jednej strony ekonomiści związani z Centralnym Urzędem Planowania, a z drugiej z Ministerstwem Przemysłu i Handlu. Aczkolwiek nominalnie debata miała dotyczyć metodologii planowania gospodarczego, stała się także debatą o centralizacji gospodarki i rozszerzeniu zakresu polityki nakazowej. Ekonomistom związanym z CUP²⁶ zarzucano, że wyolbrzymiali oni rolę handlu prywatnego uwzględniając jego zyski w dochodzie narodowym, gdy tymczasem według ich oponentów pochodziły one głównie z prze-właszczenia produktu dodatkowego wytworzonego w sektorze państwowym²⁷. Ponieważ CUP w opinii publicznej był traktowany jako domena PPS²⁸, debata miała też cel polityczny, gdyż była formą ataku PPR na PPS. Kolejnym celem dyskusji było przyspieszenie inwazji ekonomii marksistowskiej²⁹.

Nie można reprezentantów CUP z jego prezesem Czesławem Bobrowskim³⁰ uznawać za liberałów gospodarczych, ale wyrażane w nich postulaty przeciwstawienia się całkowitej centralizacji planowania gospodarczego, budowania gospodarki otwartej i równouprawnienia wszystkich form własności³¹ stały się na kilka lat ostatnimi głosami na rzecz swobód gospodarczych w Polsce. Atak na CUP i doprowadzenie do eliminacji tego względnie samodzielnego ośrodka myśli ekonomicznej stało się ostatnim krokiem do wprowadzenia dominacji ekonomii marksistowskiej w jej stalinowskim wydaniu opartym o własność państwo-wą oraz biurokratyczne zarządzanie gospodarką.

²⁶ Oprócz Czesława Bobrowskiego atakowani było pracujący w CUP Jan Drewnowski, Henryk Greniewski i Kazimierz Sokołowski [C. Bobrowski, op.cit., s. 191-192.]

²⁷ Ibidem, s.81.

²⁸ Ibidem, s.74. Czesław Bobrowski wskazywał w swoich wspomnieniach na niesłuszność sugestii o dominacji w CUP osób związanych z PPS, tym niemniej potwierdza obecność takich opinii w debacie publicznej [C. Bobrowski, op.cit., s. 168.]

²⁹ T. Kowalik, *Historia ekonomii w Polsce 1864-1950*, ed.cit, s.287.

³⁰ Czesław Bobrowski (1904-1996) Studiował prawo na Uniwersytecie Warszawskim i nauki polityczne w Paryżu. W latach 30. pracował w Ministerstwie Przemysłu i Handlu a potem w Ministerstwie Rolnictwa i Reform Rolnych oraz redagował dwutygodnik „Gospodarka Narodowa”. W latach 1931-32 kierował w Moskwie polsko-radziecką firmą „Sowpoltorg”, która miała służyć rozwijaniu kontraktów handlowych i sprzedaży polskich towarów na rynku radzieckim. Miał wtedy okazję zapoznać się z funkcjonowaniem gospodarki radzieckiej. W okresie wojny przebywał na emigracji we Francji i Anglii. Po powrocie do kraju w sierpniu 1945 r. wstąpił do PPS i z jej ramienia zasiadał w sejmie. Organizował CUP i był jego pierwszym prezesem. Wywarł wielki wpływ na kształt pierwszego trzyletniego planu gospodarczego. W planie tym preferował rozwój samorządności i spółdzielczości, umiarkowane tempo uprzemysłowienia, otwartość gospodarki oraz równouprawnienie trzech sektorów oraz zdecentralizowany system zarządzania. Po ataku na CUP odsunięty od polityki gospodarczej. Pracował jako ekspert w organizacjach międzynarodowych. [za W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, PWE, Warszawa, 2000.]

³¹ T. Kowalik, *Spory o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944-48*, ed.cit., s. 82.

4. Dyskusja o prawie wartości i prace jej uczestników

Kolejna fala otwartych dyskusji ekonomicznych miała miejsce dopiero na II Zjeździe Ekonomistów Polskich w czerwcu 1956 r. Referaty wygłoszone w pierwszej części zjazdu w niewielkim stopniu dopuszczały możliwość zmian obowiązującego sposobu myślenia o ekonomii. Natomiast w dyskusji, która się wywiązała się w kolejnych dniach zjazdu, postawiono bardziej śmiało tezy. Końcowe przemówienie Oskara Langego stanowiące odbicie tego, co działo się na zjeździe różniło się znacznie treścią i frazeologią od jego własnego referatu na początku zjazdu³². W związku z referatem Włodzimierza Brusa³³ wywiązała się dyskusja o roli prawa wartości w gospodarce socjalistycznej i wpływających z tego prawa wnioskach dla zarządzania gospodarką. Brus postawił wówczas tezę o niedostatecznym wykorzystaniu prawa wartości w mechanizmie sterowania gospodarką narodową. Sugerował odejście od całkowitej kontroli nad gospodarką przez państwo i wprowadzenie pewnej dozy samodzielności przedsiębiorstwom w zakresie asortymentu produkowanych towarów na bazie kalkulacji ekonomicznej, a nie decyzji autora planu centralnego³⁴. W okresie stalinowskim w marksistowskiej teorii ekonomii przyjmowano, że w ustroju socjalistycznym stosunki towarowo-pieniężne, a co za tym idzie działanie prawa wartości będą wygasać w miarę budowy nowego ustroju i zostaną całkowicie zastąpione przez gospodarkę planową. W praktyce gospodarczej przyjęcie stosunków towarowo-pieniężnych jedynie jako koniecznej formy przejściowej powodowało zaburzenie jej istotnych funkcji. Ceny stawały się fikcyjne, spadało znaczenie rentowności przedsiębiorstw, nie zaspokajano potrzeb konsumpcyjnych społeczeństwa³⁵.

Dyskusja ta trwała na łamach prasy także po zjeździe i chociaż poglądy wyrażane w niej nie mogły naruszać podstaw mającej monopolistyczną pozycję ekonomii marksistowskiej, tym niemniej niektórzy dyskutanci formułowali daleko idące postulaty w duchu rozszerzenia swobód gospodarczych. Nie mogli oni

³² J. Drewnowski, op.cit.

³³ Włodzimierz Brus (1921-2007) studiował na Wolnej Wszechnicy Polskiej i na Uniwersytecie w Leningradzie. Pełnił służbę w Ludowym Wojsku Polskim jako oficer polityczny. Wykładał w SGPiS i na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 50. zaangażowany w przenoszenie na grunt polski oficjalnej ekonomii marksistowsko-leninowskiej. Później podjął próbę rozwiązania teoretycznego zagadnienia rachunku ekonomicznego w socjalizmie. Opowiadał się za zdecentralizowanym modelem gospodarki socjalistycznej posiadającym wbudowany mechanizm rynkowy. Po 1968 r. na fali nagonki antysemitycznej zmuszony do emigracji. Przebywał w Wielkiej Brytanii i wykładał na Uniwersytecie w Oksfordzie. Zajmował się badaniem ewolucji systemu realnego socjalizmu i prób reform gospodarczych. Najważniejsze prace to: *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej* (1961), *Socialist Ownership and Political Systems* (1975), *Od Marksa do rynku* (1989). [za W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, ed.cit.]

³⁴ W. Brus, *O roli prawa wartości w gospodarce socjalistycznej* [w:] *Ekonomiści dyskutują o prawie wartości*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1956, s.22.

³⁵ Ibidem, s.13.

w panujących ówczesnie warunkach postulować budowy gospodarki wolnorynkowej, ale postulowali działania, które w niektórych punktach stanowiły dalekie odejście od idei centralnej kontroli nad gospodarką. W dyskusji część uczestników formułowała postulaty ograniczenia zakresu aktywności państwa w gospodarce, poprzez ograniczenie zakresu centralnego planowania. Niektórzy autorzy wysuwając tezę, że prawo wartości powinno być w zasadzie niczym nie ograniczonym regulatorem produkcji i cen, stanęli na pozycjach modelu rynkowego³⁶. Można sformułować tezę, że aczkolwiek część dyskutantów z pewnością nie była liberałami gospodarczymi, to prezentowana przez nich wizja gospodarki socjalistycznej zawierała postulaty inspirowane ideami wolnorynkowymi.

Dość daleko w kierunku rynkowym szedł w swych propozycjach zgłaszanych w dyskusji nad prawem wartości Jan Mujżel³⁷, który postulował ograniczenie zasięgu centralnego planowania i wprowadzenie w jego miejsce mechanizmu rynkowego³⁸. Opowiadał się za samodzielnością przedsiębiorstw obejmującą nie tylko ustalanie asortymentu, ale także w pewnych granicach cen i płac³⁹. Nawiązując do doświadczeń jugosłowiańskich, postulował też zwiększenie udziału pracowników w zarządzaniu przedsiębiorstwem w miejsce aparatu państwowego⁴⁰. To właśnie nawiązywanie do realizowanej w Jugosławii koncepcji samodzielnego przedsiębiorstwa zarządzanego przez załogę stało się przez długie lata wyrazem myślenia o ograniczeniu władzy ekonomicznej państwa. W tekście *Program doraźny nie*

³⁶ E. Łukawer, *Z historii polskiej myśli ekonomicznej 1945-1995*, OLYMPUS – Centrum Edukacji i Rozwoju Biznesu, Warszawa 1997, s.10.

³⁷ Jan Mujżel (1923-2006) absolwent Wydziału Prawno-Ekonomicznego Uniwersytetu Łódzkiego. Pracował naukowo w SGPiS i Wyższej Szkole Ekonomicznej w Łodzi. Prowadził zajęcia z ekonomii na różnych wydziałach Uniwersytetu Łódzkiego. Od 1952 kierował Katedrą Ekonomii Politycznej w WSE w Łodzi a po jej włączeniu do UŁ od 1961 Zakładem Ekonomii Politycznej Socjalizmu w tej Katedrze. Od 1963 do 1966 pełnił funkcję dziekana Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego UŁ. W latach 1964–1970 kierował Katedrą Ekonomii Politycznej, a następnie do 1975 był dyrektorem Instytutu Ekonomii Politycznej. 1975–1978 pełnił funkcję zastępcy dyrektora Instytutu Planowania w Warszawie, a potem dyrektora w latach 1980–1981 w tym Instytucie. Od 1966 był członkiem Komitetu Nauk Ekonomicznych PAN, gdzie był zastępcą przewodniczącego w latach 1981–1984.. W latach 1975–1993 pracował w niepełnym wymiarze zajęć w Instytucie Ekonomii, a potem w Katedrze Ekonomii Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego UŁ. Najważniejsze publikacje to: *Przedsiębiorstwo socjalistyczne a rynek* (1966), *Przedsiębiorstwo ogniwem planowego systemu gospodarki socjalistycznej* (1971), *Ekonomiczne narzędzia zarządzania gospodarką socjalistyczną* (1973), *Innowacje w przemyśle* (1981), *Funkcjonowanie gospodarki polskiej* (1984). Zajmował się teorią i praktyką funkcjonowania mechanizmów gospodarczych oraz teorią wzrostu gospodarczego. [za L. Miastkowski, *Sylwetki łódzkich uczonych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995 i E. Łukawer, *O tych z najwyższej półki, czyli rzecz w sprawie naszego środowiska ekonomicznego*, PTE, Kraków 2008.]

³⁸ J. Mujżel, *Program doraźny nie wystarczy* [w:] *Ekonomiści dyskutują o prawie wartości*, ed.cit., s.107.

³⁹ Ibidem, s. 117.

⁴⁰ Ibidem, s. 116.

wystarczy Jan Mujżel wskazywał na ważną rolę kontroli społecznej nad procesami gospodarczymi. Pisał wręcz o rozbudowanym łańcuchu demokratycznych urządzeń i instytucji zapewniającym kontrolę nad działalnością władz państwowych wszystkich szczebli i postulował rzeczywistą, a nie formalną odpowiedzialność polityczną i prawną funkcjonariuszy aparatu państwowego przed narodem.⁴¹

Wagę elementów rynkowych i krytykę centralnego sterowania gospodarką podejmował także Mujżel w swoich późniejszych pracach. W podręczniku *Ekonomia polityczna* podkreślał potrzebę pozostawienia przedsiębiorstwom sporej dozy samodzielności w decyzjach gospodarczych⁴². Przeciwstawiał się arbitralnym decyzjom ograniczającym prywatną działalność gospodarczą. Wskazywał, że dominacja sektora państwowego będzie mogła nastąpić na drodze rynkowego współzawodnictwa z sektorem prywatnym i stwierdzał, że właściwszą drogą w przekształceniach gospodarczych nie są decyzje administracyjne, lecz „moralne” oddziaływanie ekonomiczne i społeczne⁴³. W pracy *Przedsiębiorstwo socjalistyczne a rynek* powtórzył swoje wcześniejsze propozycje działań w duchu urynkwienia. Postulował szeroką ekonomiczną samodzielność przedsiębiorstw wraz z rozszerzeniem zakresu funkcjonowania mechanizmów rynkowych⁴⁴. Postulat rozwoju stosunków rynkowych w obrębie gospodarki socjalistycznej pojawił się też w pracy *Zarys teorii funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*⁴⁵.

Józef Popkiewicz⁴⁶ zabierając głos w dyskusji o prawie wartości podkreślał, że „zasadniczym wskaźnikiem ograniczonych z konieczności potrzeb spo-

⁴¹ Ibidem, s.120.

⁴² J. Mujżel, *Ekonomia polityczna*, PTE, Warszawa 1961, s.138-141.

⁴³ Ibidem, s. 107.

⁴⁴ J. Mujżel, *Przedsiębiorstwo socjalistyczne a rynek*, PWE, Warszawa 1966, s. 20.

⁴⁵ J. Mujżel [red.], *Zarys teorii funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1980, s. 56.

⁴⁶ Józef Popkiewicz (1920-1998) absolwent Wydziału Prawa Uniwersytetu Wrocławskiego. W 1948 r. rozpoczął pracę naukową, a w dwa lata później doktoryzował się na tej uczelni. Od 1950 r. wykładał także na Politechnice Wrocławskiej, gdzie zorganizował Katedrę Ekonomii Politycznej. W 1965 r. uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego, a w 1973 r. profesora zwyczajnego. Funkcję prorektora Politechniki Wrocławskiej powierzono mu 1965 r. Rok później przeniósł się na Wyższą Szkołę Ekonomiczną we Wrocławiu, gdzie przez 13 lat pełnił funkcję rektora, a do emerytury kierował Katedrą Ekonomii Politycznej. Najważniejsze prace to: *Przemysł ciężki Górnego Śląska w gospodarce Polski międzywojennej 1922-1939*. Studium historyczno-gospodarcze (1959), *Spółdzielczość produkcyjna na przełomie* (1959), *Monografia gospodarcza województwa opolskiego* (1966), *Zakłady przemysłu kluczowego województwa zielonogórskiego* (1966), *Rola stopy zysku w gospodarce socjalistycznej* (1968), *Ceny a reforma gospodarcza* (1984). Jego dorobek naukowy obejmuje badania z historii gospodarczej, w szczególności Górnego i Dolnego Śląska, analizę funkcjonowania gospodarki socjalistycznej oraz ocenę i analizę polityki cen jako elementu polityki makroekonomicznej państwa. [za Linek S. Józef Popkiewicz [w:] Józef M. Soroka (red.), *Poczet Rektorów Wyższej Szkoły Handlowej Wyższej Szkoły Ekonomicznej i Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu 1947-2007*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław, 2007]

łecznych, miernikiem ich hierarchii i pilności, probierzem ich racjonalności i słuszności – może być jedynie rynek⁴⁷. Postulował pełną samodzielność przedsiębiorstw⁴⁸, ograniczenie roli władzy państwowej do polityki pieniężnej i kredytowej oraz subwencjonowania i tworzenia nowych podmiotów gospodarczych⁴⁹. Proponował formułę częściowego udziału pracowników w zyskach lub w pokrywaniu strat przedsiębiorstwa⁵⁰ oraz możliwość likwidacji nierentownych przedsiębiorstw⁵¹. Była to propozycja bliska spółkom pracowniczym, aczkolwiek ze względu na ówczesnie dominującą ideologię marksistowską pozbawiona postulatu formalnego przeniesienia praw własności na pracowników.

Postulaty urynkowienia gospodarki zgłaszane przez Józefa Popkiewicza były połączone z uwagami na temat dróg i tempa wprowadzania zmian rynkowych w gospodarce. Co prawda autor nie przedstawił precyzyjnych rekomendacji w tej kwestii pozostawiając podjęcie decyzji politykom, ale zarysował problem tempa zmian przewidując, że przejście od jednego do drugiego modelu gospodarczego może wywołać wstrząsy i zaburzenia. Dlatego wskazywał na konieczność podjęcia decyzji, czy zmiany służące urynkowieniu mają być szybkie, radykalne i jednocześnie, czy też stopniowe⁵².

Podobnie jak Mujżel, Popkiewicz w swych pracach powstałych już po dyskusji o prawie wartości wypowiadał się na rzecz urynkowienia gospodarki. W pracy *Rola stopy zysku w gospodarce socjalistycznej*, wskazywał na konieczność stosowania stopy zysku jako kryterium oceny przedsiębiorstwa, zorganizowanego zgodnie z kanonami gospodarki socjalistycznej. Krytycznie oceniając efektywność gospodarki socjalistycznej w Polsce, konsekwentnie w swoich publikacjach głosił pogląd o stworzeniu w socjalizmie gospodarki rynkowej⁵³.

Chociaż w samej dyskusji nad prawem wartości wypowiedzi Włodzimierza Brusa nie były radykalne, w późniejszych latach w swej pracy *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej* także on zaczął wypowiadać się na rzecz zdecentralizowanego modelu gospodarki socjalistycznej posiadającego wbudowany mechanizm rynkowy. W systemie tym przedsiębiorstwa podejmowałyby decyzje w oparciu o kryterium rentowności, a kształtowanie cen pozostawiono by z pewnymi wyjątkami mechanizmowi rynkowemu⁵⁴.

⁴⁷ J. Popkiewicz *Prawdziwa rentowność [w:] Dyskusji o prawie wartości ciąg dalszy*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1957, s.35.

⁴⁸ Ibidem, s. 38.

⁴⁹ Ibidem, s. 40.

⁵⁰ Ibidem, s. 42.

⁵¹ Ibidem, s. 36-40.

⁵² Ibidem, s. 43.

⁵³ S. Linek, op.cit., s. 159-160.

⁵⁴ W. Brus, *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, PWN, Warszawa 1961, s. 246-259.

Uczestnicy dyskusji o prawie wartości, która rozgorzała po 1956 r., w większości wystąpień nie ustosunkowywali się do problematyki własności prywatnej, lecz koncentrowali się na postulatach zmiany sposobu sterowania procesami gospodarczymi oraz zarządzania przedsiębiorstwami państwowymi. Jedynie Stefan Kurowski⁵⁵ w tekście *Rynek i plan* postulował przywrócenie własności prywatnej w pewnych dziedzinach oraz odetatyzowania własności spółdzielczej⁵⁶. Kurowski pisał, że upaństwowienie środków produkcji nie było uzasadnione stanem świadomości społecznej⁵⁷. Opisując postulowane zmiany mające na celu wprowadzenie mechanizmów rynkowych do gospodarki poświęcił także uwagę otoczeniu administracyjnemu procesów gospodarki postulując daleko idące zmiany w urzędach związanych z zarządzaniem gospodarką⁵⁸.

Głośnym echem odbiła się sprawa habilitacji Stefana Kurowskiego. Podstawą habilitacji była rozprawa *Historyczny proces wzrostu gospodarczego*. W pracy tej w oparciu o dane o produkcji stali w okresie wielu stuleci w różnych krajach, Kurowski postawił tezę, że system gospodarczy krajów socjalistycznych nie może wygrać rywalizacji z systemem wolnorynkowym⁵⁹. Na rewolucyjną i przeczącą ówczesnej propagandzie tezę zwrócono uwagę Władysławowi Gomułce, który poruszył tę sprawę w wystąpieniu na plenum Komitetu Centralnego PZPR. W efekcie nacisków politycznych habilitacja została cofnięta. Powtórnie Kurowski habilitował się po pięciu latach⁶⁰. W latach 70. Kurowski miał trudności z publikowaniem swoich prac. Zmuszony był też przejść z Zakładu Nauk Ekonomicznych PAN do Instytutu Geografii PAN. Stworzył w tym okresie kilka prac z zakresu problematyki historii gospodarczej i przestrzennego rozwoju kraju.

⁵⁵ Stefan Kurowski (1923-2011) profesor KUL i Instytutu Nauk Ekonomicznych PAN. W 1949 r. ukończył Wydział Prawno-Ekonomiczny Uniwersytetu Łódzkiego. Pracował w Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego, a od 1955 r. w Zakładzie Nauk Ekonomicznych PAN potem od 1973 w Instytucie Geografii i Zagospodarowania Przestrzennego PAN. Habilitował się w 1963 w SGPiS, którą to habilitację wstrzymano na 3 lata z przyczyn politycznych. Ekspert ekonomiczny Koła Poselskiego „Znak”. Aktywny w działaniach opozycji demokratycznej w PRL. W latach 1980-81 doradca ekonomiczny Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność”. W latach 1982-1998 wykładał na KUL, w latach 1993-2002 Wyższej Szkole Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego w Warszawie, potem w Wyższej Szkole Handlu i Finansów Międzynarodowych im. Fryderyka Skarbka w Warszawie. Tytuł profesora uzyskał w 1989 r. Dziedziny zainteresowań naukowych to: ekonomia polityczna, geografia ekonomiczna, polityka gospodarcza, teoria ekonomii. Autor licznych prac naukowych z których najbardziej znane to: *Historyczny proces wzrostu gospodarczego* (1963), *Reforma gospodarcza w PRL. Trzecie podejście* (1986), *Polityka gospodarcza PRL* (1990), *Zróżnicowanie przestrzennej gospodarki polskiej w latach 1974 i 1989* (1996). [za Krzysztof Biernecki Encyklopedia Solidarności http://www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Stefan_Kurowski dostęp 04.12.2012 r.]

⁵⁶ S. Kurowski *Rynek i plan* [w:] *Dyskusji o prawie wartości ciąg dalszy*, ed. cit., s.61.

⁵⁷ Ibidem, s. 62.

⁵⁸ Ibidem, s. 67-68.

⁵⁹ S. Kurowski *Historyczny proces wzrostu gospodarczego*, PWN, Warszawa 1963, s. 385.

⁶⁰ J. Michałowski *Wywiad z Profesorem Stefanem Kurowskim* [w:] Tomasz Gruszecki (red.) *Od socjalizmu do gospodarki rynkowej*, Verba, Lublin 2000, s.27-29.

W warunkach monopolu ekonomii marksistowskiej głosy krytyczne wobec negatywnych zjawisk gospodarczych związanych z centralnym kierowaniem gospodarką, takich jak niska efektywność, marnotrawstwo czy niezaspakajanie potrzeb konsumpcyjnych, były częstokroć jedyną dopuszczalną w oficjalnym obiegu formą propagowania wolności gospodarczej. W ówczesnych warunkach nie było możliwe kwestionowanie podstaw ekonomii marksistowskiej, ale głosy na rzecz ograniczenia wpływu państwa na gospodarkę godne są odnotowania, aby wskazać obecność postulatów zgodnych z ideami liberalnymi także w okresie dominacji ekonomii marksistowskiej.

5. Idee liberalne w publicystyce i w pracach z dziedziny historii gospodarczej i teorii wzrostu

Adam Krzyżanowski nie brał udziału w dyskusji o prawie wartości uważając, że konieczność działania prawa wartości to rzecz oczywista⁶¹. W latach 1956-1959 Krzyżanowski opublikował kilkanaście artykułów w ukazujących się legalnie wydawnictwach katolickich takich jak: „Znak”, „Tygodnik Powszechny”, „Za i Przeciw”. Z publikacji tych można wywnioskować, że lider szkoły krakowskiej zaakceptował w tym okresie przemiany, które nastąpiły w Polsce. Mimo, iż nie kwestionował już zmian ustrojowych, przedstawiana przez niego wizja ustroju różniła się zdecydowanie od oficjalnej większą obecnością mechanizmów rynkowych. Stanisław Czaja określa ją mianem socjalizmu w pełni rynkowego⁶². Nie atakując podstaw ówczesnego systemu gospodarczego Krzyżanowski poruszał w krytycznym duchu wiele kwestii związanych z funkcjonowaniem gospodarki; postulował wymienialność złotówki⁶³, krytykował nadmierny rozwój przemysłu ciężkiego, przeciwstawiał się egalitaryzmowi, a także alienacji władzy gospodarczej, która była w jego opinii charakterystyczna dla państw socjalistycznych⁶⁴. Zgłaszał postulaty ograniczenia wpływu państwa na gospodarkę, np. poprzez likwidowanie dotacji państwowych dla przedsiębiorstw, odejście od regulacji cen przez państwo, ograniczenie decyzji arbitralnych w polityce inwestycyjnej. W artykułach z lat 1956-1959 Krzyżanowski odszedł od zdecydowanie liberalnych poglądów, akceptując między innymi nacjonalizację przemysłu⁶⁵. Swój krytyczny stosunek do wszechwładzy państwa sygnalizował wykazując rozbieżność między tenden-

⁶¹ S. Czaja, M. Natali *Liberalizm i szkoła krakowska* [w:] Stanisław Czaja (red.), *Rozwój polskiej myśli ekonomicznej na przestrzeni wieków*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2004., s. 105.

⁶² Ibidem, s. 105.

⁶³ A. Krzyżanowski, *Polityka dewizowa rządu na dobrej drodze*, „Tygodnik Powszechny”, „Znak”, Kraków 1957, nr 6.

⁶⁴ A. Krzyżanowski, *Wiek XX – upadek sztuki rządzenia*, „Znak”, bez wydawcy, 1957, nr 41.

⁶⁵ Ibidem

cją do upaństwowienia a procesami uspołecznienia⁶⁶. Względy cenzury sprawiały, że wiele poglądów i opinii było w ówczesnej publicystyce wyrażane w postaci metafor, co stwarza trudności interpretacyjne⁶⁷. Analizując ówczesne publikacje należy jednak brać pod uwagę, że w warunkach silnej cenzury występowały problemy z dosłownym przekazem myśli autora. Jednakże można stwierdzić, że zgłaszane przez Krzyżanowskiego propozycje urynkwienia systemu socjalistycznego szły dalej w swym radykalizmie od większości głoszonych ówczasnie⁶⁸.

Krzyżanowski w swoich artykułach opublikowanych po 1956 roku pozostał zwolennikiem tezy o silnym powiązaniu sfery gospodarczej z otoczeniem społecznym i politycznym. Zwracał uwagę na powiązanie ze sobą systemu gospodarczego i politycznego wskazując nierozzerwalne powiązanie liberalizmu, jawności rządzenia i praworządności. Krytykował jednocześnie rządzącą monopartię za przejście kierownictwa nie tylko politycznego, ale i gospodarczego, a także za próbę tworzenia błędnego systemu wartości. Pojawia się postulat zgodności systemu sprawowania władzy politycznej i gospodarczej z wartościami moralnymi i tradycją historyczną⁶⁹.

Charakterystyczne jest, że zdecydowana większość autorów wyrażających liberalne podejście do gospodarki poświęcała znaczną część swej aktywności naukowej w okresie po II wojnie światowej na badania związane z historią gospodarczą i historią myśli ekonomicznej. Czynili tak Adam Krzyżanowski, Edward Taylor, Józef Popkiewicz, Stefan Kurowski i Edward Lipiński. U tego ostatniego poglądy wyrażane w tym okresie nie były już liberalnymi. Można przypuszczać, że jedną z przyczyn była chęć znalezienia takiego przedmiotu aktywności naukowej, gdzie naciski na rzecz zajmowania stanowiska zgodnego z oficjalną ideologią będą mniejsze niż w przypadku zajmowania stanowiska w aktualnych kwestiach gospodarczych. Dziedzina ta nie była jednak wolna od nacisków ideologicznych. Podręcznik Edwarda Taylora *Historia rozwoju ekonomiki* wydany w latach 1957-1958 nie został szerzej rozpowszechniony, gdyż nie był zgodny z marksistowskim paradygmatem ekonomii⁷⁰, a jego trzeci tom poświęcony ekonomii socjalistycznej w ogóle nie mógł ukazać się drukiem⁷¹. Należy zauważyć, że angażując się w badania nad historią gospodarczą i historią myśli ekonomicznej autorzy o liberalnych przekonaniach potwierdzali, iż dostrzegają wagę doświadczeń historycznych w procesach ekonomicznych.

⁶⁶ S. Czaja, M. Natali, op.cit., s. 107.

⁶⁷ Ibidem, s. 105.

⁶⁸ Ibidem, s. 105.

⁶⁹ A. Krzyżanowski, *Wiek XX – upadek sztuki rządzenia*, ed.cit.

⁷⁰ J. Nowicki, op.cit., s. 126.

⁷¹ E. Borkowska-Bagieńska, *Edward Taylor czy wartości niedoceniane?*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 2004, s. 57.

Z liberalnych przekonań znany był także Cezary Józefiak⁷². W początkach swej pracy naukowej Józefiak zajmował się głównie zagadnieniami teorii wzrostu gospodarczego. W pracach tych poszukiwał teoretycznych podstaw racjonalnego podejmowania decyzji gospodarczych. Zwracał jednak uwagę na brak ogólnych warunków w polskiej gospodarce do wprowadzania racjonalnych rozwiązań. Dlatego już w latach 70. formułował postulaty decentralizacji procesu podejmowania decyzji gospodarczych⁷³. Ale w pełni swe liberalne przekonania mógł wyrażać w publikacjach dopiero w okresie późniejszym.

W latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku w warunkach pewnej względnej swobody i otwarcia na świat zapoczątkowanego przez ekipę Gierka ponownie rozwinęła się w Polsce refleksja nad gospodarką w duchu liberalnym. Początkowo ograniczała się jedynie do sfery publicystyki, wydawanej poza zasięgiem cenzury. Oficjalny dyskurs naukowy był nadal zdominowany przez ekonomię marksistowską. Następujący w latach siedemdziesiątych rozwój publikacji tzw. drugiego obiegu zarówno powstających w kraju jak i dostarczanych z ośrodków emigracyjnych sprawił, że liberalne poglądy gospodarcze zaczynały przebijać się do powszechniejszej świadomości Polaków. Pewne możliwości zawołanej prezentacji tych poglądów były też w ukazującej się za przyzwoleniem władz prasie katolickiej.

⁷² Cezary Józefiak (1932-2007) – absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, uczeń Michała Kaleckiego. Od 1966r. pracował na Uniwersytecie Łódzkim. Na tej uczelni doktoryzował się, habilitował i uzyskał tytuł profesora. W latach 1971-1975 był dziekanem Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego UŁ. Od 1975 r. kierował Zakładem Teorii Wzrostu Gospodarczego. W latach 1990-1993 był dyrektorem Instytutu Nauk Ekonomicznych Polskiej Akademii Nauk. W latach 1980-1989 był członkiem Komisji do spraw Reformy Gospodarczej w Polsce, następnie w latach 1990-1991 zasiadał w Radzie Ekonomicznej przy Prezesie Rady Ministrów, w latach 1993-1997 był członkiem Rady Naukowej Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych Głównego Urzędu Statystycznego i Polskiej Akademii. Nauk. W latach 1992-1997 był członkiem Rady Naukowej przy Prezesie NBP, a w latach 1998-2004 członkiem Rady Polityki Pieniężnej. W latach 1980-1989 pełnił funkcję doradcy NSZZ „Solidarność” w sprawach ekonomicznych. Przewodniczył podkomisji polityki gospodarczej w rozmowach „Okrągłego Stołu”. W latach 1989-1991 był senatorem RP, przewodniczył Senackiej Komisji Gospodarki Narodowej. Przedmiotem jego prac naukowych była teoria reprodukcji, teoria wzrostu gospodarczego i postępu technicznego. Główne prace: Optimum techniczno-renowacyjne w gospodarce socjalistycznej (1971), Reprodukacja w gospodarce socjalistycznej (1974), Uwagi o rządowym programie antykrzysowym (1981), Transformation and Microeconomic Adjustment in Poland (1994) [Edward Łukawer, O tych z najwyższej półki, ed.cit.]

⁷³ Eugeniusz Rychlewski, Profesor Cezary Józefiak (1932-2007), <http://www.inepan.waw.pl/pliki/seminaria/2007-02-22/wspomnienie.pdf> [dostęp 19.06.2012 r.]

Osobą, która wywarła znaczny wpływ na kształt polskiego liberalizmu w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku był Stefan Kisielewski⁷⁴. Jak pisał Jerzy Szacki, Kisielewski bronił „liberalizmu od niepamiętnych czasów, nieświadomy jednak aż do ostatnich lat życia, że jest inicjatorem poważnego i najzupełniej praktycznego przedsięwzięcia”⁷⁵. Przez wiele lat określenie „liberał” kojarzyło się głównie z Kisielewskim, a on sam określał swoje poglądy jako ekstrawaganckie „wariactwo”⁷⁶. Do inspiracji jaką czerpali z twórczości Kisielewskiego przyznawali się zarówno liberałowie gdańscy⁷⁷ jak i Mirosław Dzielski⁷⁸.

Kisielewski był przede wszystkim publicystą. Jego twórczość bardzo inspirowała w zakresie tematyki ekonomicznej ówczesne środowiska opozycji. Nie miał przygotowania ekonomicznego, lecz sam stwierdzał, że praca w komisji sejmowej stała się dla niego źródłem wiedzy o problemach gospodarczych. Napisał o niej, że była jego uniwersytetem⁷⁹. Z dumą podkreślał, iż pracując w Komisji Planu Gospodarczego, Budżetu i Finansów zyskał uznanie Oskara Langego, który twierdził, że Kisielewski ma „instynkt ekonomiczny”⁸⁰.

Już w pierwszych latach po wojnie Kisielewski krytykował ograniczenie wolności gospodarczej wyrażające się w upaństwowieniu przemysłu⁸¹ i zwalczaniu prywatnej inicjatywy⁸². Wyraz swoim krytycznym wobec gospodarki centralnie planowanej poglądom dawał też w latach późniejszych⁸³. Ze względu na cenzurę

⁷⁴ Stefan Kisielewski (1911-1991) prozaik, publicysta, kompozytor, krytyk muzyczny. Był jedną z czołowych postaci opozycji politycznej w Polsce. Związany ze środowiskiem „Tygodnika Powszechnego”. W latach 1957-65 był posłem na Sejm z grupy katolickiej „Znak”. Kisielewski zasłynął przede wszystkim jako publicysta. Był autorem ponad 1500 felietonów wydanych na łamach „Tygodnika Powszechnego” publikował także na łamach „Wprost”, paryskiej „Kultury” i w „Res Publice” oraz w prasie emigracyjnej. Oprócz tego był autorem kilku powieści oraz początkowo nieprzeznaczonych do publikacji wspomnień – Dzienników. Aczkolwiek nie miał formalnego wykształcenia ekonomicznego dużą uwagę poświęcał tematyce ekonomicznej. Krytykował gospodarkę centralnie planowaną, formułował idee naprawy gospodarki w duchu liberalnym. [za M. Urbanek Kisiel, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1997]

⁷⁵ J. Szacki *Wstęp* [w:] Donald Tusk *Idee gdańskiego liberalizmu*, Fundacja Liberałów, Gdańsk, 1998, s. 11.

⁷⁶ Idem, *Liberalizm po komunizmie*, ed.cit., s. 7

⁷⁷ P. Kapczyński, *Gospodarka jako wyzwanie programowe dla opozycji*, „Przegląd Polityczny”, Wydawnictwo Litery, Gdańsk 1987, nr 9.

⁷⁸ Mirosław Dzielski, *Kronika Krakowskiego Towarzystwa Przemysłowego: Stefan Kisielewski w Klubie Sympatyków KTP*, „13”, Oficyna Liberum Veto, Kraków 1987, nr 6.

⁷⁹ S. Kisielewski, *O Rejtanie, opozycji, polityce publicystyce*, „Tygodnik Powszechny”, „Znak”, Kraków 1957, nr 430.

⁸⁰ Idem, *Na czym polega socjalizm?*, Oficyna Wydawnicza Maximum, Poznań 1990, s. 11.

⁸¹ Idem, *Bęc-Walski jestem!* „Tygodnik Powszechny” Kuria Xiążęco-Metropolitalna Krakowska, Kraków 1946, nr 63.

⁸² Idem, *W Polsce mówi się po angielsku* „Tygodnik Powszechny” Kuria Xiążęco-Metropolitalna Krakowska, Kraków 1946, nr 50.

⁸³ Idem, *O miłości i o śmierci* „Tygodnik Powszechny”, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1960, nr 576.

możliwa była jedynie otwarta krytyka niektórych aspektów życia codziennego. Natomiast krytyka ograniczenia swobód gospodarczych czy centralnego planowania, była wyrażana w sposób alegoryczny, ale mimo tego Kisielewski był przez lata głosem krytycznym wobec centralnie planowanej gospodarki w oficjalnym obiegu wydawniczym.

Bardziej otwarcie Kisielewski mógł wypowiadać się w literaturze wydawanej na emigracji. W tekście *W sprawie reklamy* opublikowanym w paryskiej „Kulturze” wymieniał następujące zarzuty pod adresem rządzących: zniszczenie prywatnej przedsiębiorczości, nieuzasadniony rozwój przemysłu ciężkiego, uniemożliwienie rozwoju usług, utrudnianie współpracy gospodarczej z innymi krajami, powoływanie dyletantów na kluczowe stanowiska gospodarce⁸⁴. Podobnie krytyczne obserwacje odnośnie istoty gospodarki centralnie planowanej zawarł w swoich *Dziennikach*. Sugerował zwiększenie tam naprawę ówczesnych stosunków gospodarczych poprzez zwiększenie zakresu wolności gospodarczej. W *Dziennikach* znajdujemy także wezwanie do stworzenia „ideologii współczesnego kapitalizmu”. Jest to świadectwo nie tylko poszukiwań praktycznych rozwiązań, ale i ich uzasadnienia w sferze idei. Jako przykłady tworzenia systemów ideowych uzasadniających funkcjonowanie gospodarki wolnorynkowej Kisielewski podaje Wilhelma Röpke, wskazując na swoją inspirację ordoliberalizmem⁸⁵.

W 1979 roku w tekście *Czy geopolityka ma znaczenie?*⁸⁶ wydanym w drugo-obiegowym piśmie „ResPublica” znalazła się nie tylko krytyka stanu ówczesnego, ale także koncepcja zmian ustrojowych prowadzących do odrzucenia nieefektywnego systemu opartego o centralne sterowanie i państwową własność przedsiębiorstw. Kisielewski nie przedstawił tam co prawda szczegółowych rozwiązań, a raczej ideę, że w interesie ówczesnie rządzących Polską i ZSRR była zmiana systemu gospodarczego na rynkowy. Zalecał ruchom opozycyjnym wywieranie społecznego nacisku na władzę przy jednoczesnym przekonywaniu części elit władzy, że nieefektywny system gospodarczy musi ulec przemianom. Koncepcja ta stanowiła novum w kręgach opozycji, bowiem zwracała uwagę przede wszystkim na zmiany gospodarcze.

Koncepcje przemian ustrojowych przedstawiane przez Kisielewskiego uwzględniały ważną rolę czynnika społecznego i politycznego. Wielokrotnie podkreślał związki systemu wolnorynkowego z demokratycznym systemem wyłaniania władzy. Kisielewski dostrzegał bariery społeczne w reformowaniu gospodarki. Krytykując gospodarkę socjalistyczną w eseju *Na czym polega socjalizm?*⁸⁷

⁸⁴ Idem, *W sprawie reklamy*, „Kultura”, Instytut Literacki, Paryż 1978, nr 10.

⁸⁵ Idem, *Dzienniki*, Iskry, Warszawa, 2001, s. 114.

⁸⁶ Idem, *Czy geopolityka ma znaczenie?*, „Res Publica”, Wydawnictwo Krąg, 1979, nr 1.

⁸⁷ Esej ukazał się w 1978 roku w Niemczech pod tytułem *Polen oder die Herrschaft der Dilettanten, Socialismus und Wirtschaftspraxis (Polska, czyli rządy dyletantów, socjalizm i praktyka gospodarcza)*. Pierwsze wydanie krajowe miało miejsce w 1979 roku nakładem drugo-obiegowego Wydawnictwa im. Konstytucji 3 Maja.

zwracał tam uwagę jednak nie tylko na wady systemu, ale także na panujący w Polsce „indyferentyzm gospodarczy” czyli powszechną nieznamość zjawisk ekonomicznych. Opisywał też negatywne skutki społeczne ówczesnie funkcjonującego systemu gospodarczego wyrażające się w bierności i braku zaangażowania w pracę.

Podsumowanie

Okres po II wojnie światowej do lat osiemdziesiątych to okres, w którym postulaty wolności gospodarczej, ograniczenia działań państwa w sferze gospodarczej czy ochrony własności prywatnej stały w sprzeczności z oficjalną wizją stosunków ekonomicznych. Autorzy, którzy wyrażali w swych pracach idee wolnorynkowe czynili to zwykle krytykując niektóre aspekty rzeczywistości gospodarczej i domagali się swobód gospodarowania jedynie w ograniczonych sferach, takich jak drobny handel czy rzemiosło. Charakterystyczne jest to, że postulaty umożliwienia działania mechanizmów rynkowych, aż do końca tego okresu praktycznie nie były łączone z postulatami odejścia od społecznej własności środków produkcji czy całkowitego zarzucenia centralnego planowania gospodarczego. W warunkach gospodarki centralnie planowanej za liberalne uchodziły postulaty pozostawienia w rękach prywatnych czy wręcz spółdzielczych określonych branż. Także propozycje odejścia od administracyjnego sterowania przedsiębiorstwami państwowymi na rzecz ich samodzielności, przy niezmienionej własności państwowej były dozwolonymi w oficjalnym obiegu postulatami na rzecz liberalizacji gospodarki. Idee liberalne znajdowały też wyraz w krytyce poszczególnych aspektów systemu opartego o państwową własność środków produkcji bez naruszania jego podstaw.

Problem zagwarantowania prywatnej własności przedsiębiorstw był w okresie po zakończeniu II wojny światowej tym aspektem liberalnych idei gospodarczych, który polscy ekonomiści poruszali najrzadziej. Trudno stwierdzić, w jakim stopniu wynikało to z silnej presji cenzury, która mogła akceptować postulaty zwiększenia samodzielności przedsiębiorstw, a za niedopuszczalne uznawała kwestionowanie istoty systemu, którą było twierdzenie o społecznej własności środków produkcji. Wydaje się jednak, że przynajmniej w przypadku wielkich przedsiębiorstw uznanie prymatu własności państwowej było rzeczywistym poglądem autorów wynikającym być może w części ze świadomości sytuacji politycznej. W tych warunkach pochwała przedsiębiorczości w kontekście prywatnej własności pojawiała się zazwyczaj jako opis sytuacji z przeszłości, a bardzo rzadko jako konkretne zalecenie na przyszłość.

Warto podkreślić, że powszechna wśród ekonomistów polskich prezentujących idee liberalne była świadomość instytucjonalnych uwarunkowań procesów gospodarczych. Wynikało to nie tylko ze sposobu pojmowania gospodarowania

jako części szerszego systemu kulturowo-politycznego, ale było także skutkiem atmosfery i warunków politycznych, w których musieli żyć i w których podejmowali próby obrony i dostosowywania swych przekonań do powstałej po II wojnie światowej sytuacji historycznej.

Bibliografia

- Bobrowski C., *Wspomnienia ze stulecia*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1985
- Borkowska-Bagińska E., *Edward Taylor Czy Wartości niedoceniane?*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2004
- Brus W. *O roli prawa wartości w gospodarce socjalistycznej* [w:] *Ekonomiści dyskutują o prawie wartości*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1956
- Brus W., *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, PWN, Warszawa 1961
- Czaja S. Natali M. *Liberalizm i szkoła krakowska* [w:] Stanisław Czaja (red.), *Rozwój polskiej myśli ekonomicznej na przestrzeni wieków*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2004
- Drewnowski J., *Autobiografia*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, Instytut Historii Nauki PAN, nr 4, Warszawa 1990
- Drozdowicz Z., *Liberalizm społeczno-filozoficzny i jego przesłanie* [w:] Wacław Jarmołowicz, Katarzyna Szarzec (red.) *Liberalne przesłanki polskiej transformacji gospodarczej*, PWE, Warszawa 2011
- Dzielski M., *Kronika Krakowskiego Towarzystwa Przemysłowego: Stefan Kisielewski w Klubie Sympatyków KTP*, „13”, Oficyna Liberum Veto, nr 6, Kraków 1987
- Janowski M., *Główne tendencje polskiego liberalizmu w latach 1815-1914*, [w:] Roman Benedykciuk, Ryszard Kołodziejczyk (red.) *Tradycje liberalne w Polsce*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 1993
- Kapczyński P., *Gospodarka jako wyzwanie programowe dla opozycji*, „Przegląd Polityczny”, Wydawnictwo Litery, nr 9, Gdańsk 1987
- Kisielewski S., *Bęc-Walski jestem!* „Tygodnik Powszechny”, Kuria Xiążęco-Metropolitalna Krakowska, nr 63, Kraków 1946
- Kisielewski S., *Czy geopolityka ma znaczenie?*, „Res Publica”, Wydawnictwo Krąg, nr 1, 1979
- Kisielewski S., *Dzienniki*, Iskry, Warszawa 2001
- Kisielewski S., *Na czym polega socjalizm?*, Oficyna Wydawnicza Maximum, Poznań 1990

- Kisielewski S., *O miłości i o śmierci* „Tygodnik Powszechny”, Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”, nr 576, Kraków 1960
- Kisielewski S., *O Rejtanie, opozycji, polityce publicystyce*, „Tygodnik Powszechny”, „Znak”, nr 430, Kraków 1957
- Kisielewski S., *W Polsce mówi się po angielsku* „Tygodnik Powszechny”, Kuria Xiążęco-Metropolitalna Krakowska, nr 50, Kraków 1946
- Kisielewski S., *W sprawie reklamy*, „Kultura”, nr 10, Instytut Literacki, Paryż 1978
- Kowalik T., *Historia ekonomii w Polsce 1864-1950*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław 1992
- Kowalik T., *Spory o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944-48*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1980
- Krzyżanowski A., *Chrześcijańska moralność polityczna*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2002
- Krzyżanowski A., *Polityka dewizowa rządu na dobrej drodze*, „Tygodnik Powszechny”, „Znak”, nr 6, Kraków 1957
- Krzyżanowski A., *Wiek XX – upadek sztuki rządzenia*, „Znak”, bez wydawcy, nr 41, Kraków 1957
- Krzyżanowski A., *Wiek XX*, Wydawnictwo Eugeniusza Kuthana, Warszawa-Kraków 1947
- Kurowski S. *Historyczny proces wzrostu gospodarczego*, PWN, Warszawa 1963
- Kurowski S. *Rynek i plan [w:] Dyskusji o prawie wartości ciąg dalszy*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1957
- Linek S. *Józef Popkiewicz [w:] Józef M. Soroka (red.), Poczet Rektorów Wyższej Szkoły Handlowej Wyższej Szkoły Ekonomicznej i Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu 1947-2007*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2007
- Lityńska A., *Krakowscy twórcy polskiej myśli ekonomicznej. Adam Krzyżanowski – wybitny ekonomista krakowski*, PTE, Kraków 1988
- Łukawer E., *O tych z najwyższej półki, czyli rzecz w sprawie naszego środowiska ekonomicznego*, PTE, Kraków 2008
- Łukawer E., *Z historii polskiej myśli ekonomicznej 1945-1995*, OLYMPUS – Centrum Edukacji i Rozwoju Biznesu, Warszawa 1997
- Miastkowski L., *Sylwetki łódzkich uczonych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995
- Michałowski J. *Wywiad z Profesorem Stefanem Kurowskim Michałowskiego [w:] Tomasz*

- Gruszecki (red.) *Od socjalizmu do gospodarki rynkowej*, Verba, Lublin 2000
- Mujżel J.(red.), *Zarys teorii funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1980
- Mujżel J., *Ekonomia polityczna*, PTE, Warszawa 1961
- Mujżel J., *Program doraźny nie wystarczy* [w:] *Ekonomiści dyskutują o prawie wartości*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1956
- Mujżel J., *Przedsiębiorstwo socjalistyczne a rynek*, PWE, Warszawa 1966
- Nowicki J., *Luminarze polskiej teorii ekonomii XX wieku*, PWN, Warszawa 1989
- Popkiewicz J. *Prawdziwa rentowność* [w:] *Dyskusji o prawie wartości ciąg dalszy*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1957
- Rogaczewska K., *Ekonomiczny wymiar polskiego liberalizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011
- Sobolewska B., Sobolewski M., *Mysł polityczna XIX i XX w. Liberalizm*, PWN, Warszawa 1978
- Stankiewicz W., *Historia myśli ekonomicznej*, PWE, Warszawa 2000
- Szacki J. *Wstęp* [w:] Donald Tusk *Idee gdańskiego liberalizmu*, Fundacja Liberalistów, Gdańsk 1998
- Szacki J., *Liberalizm po komunizmie*, Znak, Kraków 1994
- Taylor E., *Teoria produkcji*, Wydawnictwo Kazimierza Rutkiego, Warszawa-Lódź 1947
- Urbanek M., *Kisiel*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1997